

PRÒLEG

Occident se sosté sobre tres grans potes culturals: Jerusalem, Atenes i Roma. Som fills del món clàssic i del món judeocristià. Al segle XVI el Renaixement va servir per posar en valor aquesta tríada identitària, que dos segles enrere Dante ja havia fusionat en la seva *Divina comèdia*.

Així, a Itàlia, la Santa Seu contractà els grans artistes del moment per dur a terme la seva política de reconstrucció de monuments de la cristiandat. A Rafael li tocà decorar diferents sales del Vaticà amb emblemàtics frescos com L'escola d'Atenes o El Parnàs. Miquel Àngel, ja conegut per les seves escultures de *Moisès* i *La pietà*, també fou requerit per redecorar la deteriorada volta de la Capella Sixtina, construïda al segle XV en l'època del papa Sixt IV. El 1533, vint-i-un anys després, *el Diví* hi faria la seva segona intervenció: el cèlebre fresc del Judici final, on introduí elements de l'imaginari clàssic com la figura de Caront, el barquer dels morts.

Avui tot aquest bagatge cultural corre el perill de ser víctima de la més absoluta indiferència. Són molts els turistes que cada any visiten la Ciutat Eterna àvids d'autofotos. En l'era de la imatge i de la figurera, el que interessa no és contemplar unes obres considerades canòniques, sinó bravejar a les xarxes d'haver-les vist *in situ*. Són les conseqüències de l'actual analfabetisme funcional, que afecta molts altres àmbits al món. Tenim molta més gent que sap llegir i escriure, però que no és capaç d'interpretar el patrimoni cultural del seu entorn.

Sembla, doncs, que estam abocats a viure una nova era sense cultura. L'*Homo Sapiens*, convertit en un pseudoespectador, ja no està en condicions de posar-se al davant del seu valuós llegat humanístic. Stephen Hawking, en un llibre titulat *Sobre les espatlles de gegants* (2004), recorda que la ciència contemporània ha necessitat l'acumulació històrica de coneixements per arribar a l'altura del present. Talment ho va reconèixer al segle XVII Newton en una carta a Robert Hooke: «Si he pogut veure més lluny, és perquè anava a coll de gegants». Ara, però, ens fa peresa albirar més enllà i dialogar amb el nostre passat que tant ens ha fet créixer. La supèrbia fa que donem l'esquena a la *tradició*, és a dir, a allò que, segons l'etimologia llatina del concepte, ens ve donat de generació en generació.

Per posar remei a aquest analfabetisme funcional en l'àmbit religiós, el 1998 el periodista Salvador Alsius publicà el llibre *Hem perdut l'oremus* (Edicions La Campana). Es tracta d'un manual de la cultura judeocristiana molt útil en l'actual societat laica. Influït per aquella lectura, ara jo m'he proposat fer el mateix amb la mitologia clàssica.

El llibre que teniu entre mans és fruit dels meus últims nou anys com a professor de secundària de Llatí i Grec. Els meus alumnes han estat el millor estímul per elaborar un material que té per objectiu donar a conèixer, amb esperit crític, els referents clàssics del nostre entorn. Com a periodista que també som, he procurat parlar del present a partir del passat amb un to amè i alhora rigorós, seguint la màxima d'Horaci *prodesse et delectare* («aprofitar i delectar»). El resultat ha estat un manual per a profans, per a no entesos en la matèria. Les etimologies, de força oracular, m'han ajudat a nodrir un text que s'allunya bastant dels relats, sovint àrids i feixucs, que parlen de mitologia. Esper, doncs, haver contribuït a despertar la *libido sciendi* («el desig de saber») envers una llavor, el món clàssic, que és immortal.

ANTONI JANER TORRENS
Sineu, maig 2019

I. INTRODUCCIÓ

L'UNIVERS SIMBÒLIC DELS MITES

Avui la mitologia clàssica és ben present en el nostre vocabulari amb expressions com la «caixa de Pandora», «sentir cants de sirena», «caure en braços de Morfeu», «la poma de la Discòrdia», «el taló d'Aquilles», «ser un Adonis», «ser una amazona» o «viure una odissea». Els nostres signes del zodíac també fan al·lusió a éssers mitològics: Àries (toisó d'or), Taure (toro en què es va convertir Zeus per raptar Europa), Bessons (Càstor i Pòllux) o Lleó (el lleó de Nemea que matà Hèracles). Aquest llegat mitològic també ha inspirat importants obres, com *Antígona* de Salvador Espriu, o nombroses dolences psicològiques com la síndrome d'Ulisses o el complex d'Èdip.

No hi ha dubte, doncs, que els mites grecs, juntament amb els bíblics, són els que més familiars ens resulten. Ja han perdut la seva vinculació religiosa, però continuen essent vàlids com a univers de ficció, com a argument d'obres literàries i plàstiques i com a vehicle per a expressar emocions i pensaments d'una manera més subtil. El seu esperit també es manté intacte en els actuals herois de còmics.

MITE VERSUS LOGOS

La paraula mite prové del verb grec *mythéomai*, que significa «parlar», «enraonar». Per extensió, en l'antiguitat un mite era una «contalla», l'equivalent, segons Carles Riba, a la nostra rondalla. De fet, el famós inici de les rondalles mallorquines («Això era i no era») també seria molt propi del gènere mitogràfic.

D'acord amb la seva etimologia grega, el mite era un relat que es transmetia oralment de generacions en generacions i objecte, per tant, de moltes modificacions. Els encarregats de difondre'ls eren els aedes (< *aeidō*, «cantar»), els quals anaren creant versions diferents d'un mateix relat en funció del lloc i del seu auditori.

Segons l'historiador Heròdot, al segle VIII aC Homer i Hesíode foren considerats els pares de la mitologia grega. Ambdós poetes eren fills d'una tradició de bards que componien formulàriament. Per poder-se recordar de tots els detalls, sempre sol·licitaven l'ajuda de la Musa o de les Muses, filles de la Memòria.

A la *Teogonia*, Hesíode explica l'origen del Cosmos i la genealogia dels primers déus, des del Caos, Gea i Eros fins als fills i néts de Zeus. A *Treballs i dies*, parla de les cinc edats o races de l'home i narra la història de la primera dona, Pandora. A Homer, en canvi, la mitologia serveix per vestir el relat bèl·lic de la *Iliada* i la crònica d'un viatge per la Mediterrània com és l'*Odissea*.

Altres obres de temàtica mitològica són els *Himnes homèrics*, una col·lecció de trenta-tres poemes dedicats a diversos déus que, en realitat, segurament van ser compostos per diversos autors i en èpoques diferents, entre els segles VIII i V aC. També hi ha les composicions dels grans poetes tràgics atenesos del segle V aC (Sòfocles, Eurípides i Èsquil). La corretja de transmissió continuà al món romà amb els *Fastos* d'Ovidi, l'*Eneida* de Virgili, les *Imagines* de Filòstrat, les *Faules* d'Higini, la *Biblioteca* d'Apollodor, les *Imagines* de Lluçia de Samòsata, la *Biblioteca històrica* de Diodor de Sicília o el *Viatge dels argonautes* d'Apolloni de Rodos.

Menció a part mereixen les *Metamorfosis* d'Ovidi (segle I aC). Amb la transformació com a fil conductor, els seus quinze cants recullen nombroses històries de déus que estimen i sofreixen com els humans. Ovidi va assolir un gran prestigi entre els seus contemporanis i també en èpoques posteriors. Especialment durant el Renaixement i el Barroc va esdevenir la principal font d'inspiració per als artistes a l'hora d'afrontar les seves composicions mitològiques.

EL MITE COM A EINA DE COMPRESIÓ

El mite pretén explicar tot allò que antigament sorprenia o espantava la humanitat. Així, van sorgir infinitat de divinitats que personifiquen muntanyes, fonts, rius, vents, constellacions.... Un dels trets més importants de la mitologia grega és l'antropomorfisme dels déus: tenen aspecte humà, cosa que els fa més propers a pesar del seu poder immens.

En la seva funció d'explicar el món, els mites s'erigiren en el principal vehicle d'educació. De fet, en plena època clàssica, en la cresta de la il·lustració racionalista atenesa del segle V aC, els mites es convertiren en la base argumental del gran teatre dramàtic.

El mite, que en llatí es va traduir com a *fabula*, no s'ha de confondre amb una llegenda, que es basa en fets més o menys històrics en espais i temps més concrets. La paraula també deriva del llatí *legenda*, que significa literalment «el que s'ha de llegir». Inicialment s'aplicava a relats posteriors a l'escriptura.

En Homer, *mýthos* i *lógos* («paraula» i «raó», respectivament) eren sinònims. En canvi, els sofistes i Plató oposaren ambdós termes. Així es tendeix a parlar del pas del mite al logos per referir-se als inicis de la filosofia al segle VI aC. Això,

però, és un error, atès que el mite ja era una recerca de la veritat. En aquest sentit, l'antropòleg català Lluís Duch (1936-2018) assegurava que hi ha «mite en el logos i logos en el mite». De fet, el naixement de la filosofia no va suposar la mort definitiva del mite. El mateix Plató es veu obligat a recórrer-hi quan vol explicar allò que es troba més enllà del llenguatge filosòfic. N'és un bon exemple el mite de la caverna.

Segons l'antropòleg francès Georges Dumézil (1898-1986), «un país sense mites es moriria de fred». Per al belga Marcel Detienne, des de sempre «els mites viuen en el país de la memòria», és a dir, pertanyen a la memòria comunitària i, tal com indicà el polonès Malinowski (1884-1942), ofereixen a la societat que l'alberga, venera i difon «una carta de fundació» utilitària.

El psicòleg suís Carl Gustav Jung (1875-1961), autor del complex d'Electra, definí els mites de la següent manera: «Els mites són necessaris per a la salut de la psique humana. Expressen les veritats emmagatzemades en el nostre subconscient; i els seus protagonistes, ja siguin herois, déus o animals, encarnen aspectes tan humans com la creativitat, la intel·ligència, l'alegria o el dolor. Els monstres no són sinó el reflex de les pors de la ment, els seus fantasmes».

MITES, UN RECURS UNIVERSAL

Els temes de la mitologia grega i romana també els trobem en altres cultures d'àmbits geogràfics molt diversos i de tots els períodes de la història. Hi ha dues teories principals que han volgut explicar aquestes connexions:

- *Teoria de l'«inconscient col·lectiu»*: diu que cultures diferents passen inevitablement pels mateixos estadis de desenvolupament, i que, quan han assolit un cert estadi, tendeixen, encara que no tinguin contacte entre si, a produir mites similars perquè comparteixen un «inconscient col·lectiu», en paraules de Jung.
- *Teoria «difusionista»*: defensa que els mites són transmesos d'una cultura a una altra. El problema és que avui, per manca de coneixements, no podem reconèixer els canals i els procediments que van fer possible aquesta transmissió. En el cas, però, de la mitologia grega la influència del Pròxim Orient és innegable.

INTERPRETACIÓ DELS MITES A L'ANTIGUITAT

A partir del segle VI aC, amb el naixement de la filosofia, van apareixen els primers corrents interpretatius dels mites:

Teoria al·legòrica

Va ser defensada al segle VI aC per Teàgenes de Regi. Considera que el mite té un llenguatge críptic que s'ha de saber interpretar. Així, Teàgenes pensava que els noms dels déus homèrics representaven o bé facultats de l'home (valentia, astúcia, generositat...) o bé elements naturals (el tro, el llamp, la terra, l'aigua..).

Lectura pseudoracional dels mites

El seu màxim defensor fou el grec Palèfal, autor de l'obra *Històries increïbles* (segle IV aC). Veu en els mites fets trivials de la vida corrent transformats en prodigis per confusió de noms o per qualsevol tipus d'alteració provocat per la transmissió oral. Segons aquesta interpretació, el mite de Pasífae, la jove cretenca que s'enamorà d'un toro, parla en realitat de l'adulteri de l'esposa del rei Minos amb un jove anomenat Toro.

Evemerisme o historicisme

El seu impulsor fou Evèmer de Mesene, que també va viure al segle IV aC. Postulava que les figures mítiques eren personatges històrics d'un passat mal recordat i magnificats per una tradició fantasiosa. Així, Zeus seria un antic rei de Creta que es va revoltar contra el seu pare Cronos; l'home que descobrí el foc hauria donat peu al mite de Prometeu, que després el robà als déus; o un gran metge com Asclepi s'hauria convertit en déu de la medicina. I així successivament.

El prisma de l'Església

Durant l'edat mitjana l'Església s'apuntà al corrent interpretatiu de l'evemerisme per desprestigiar la religiositat antiga. D'aquesta manera, pogué dir que els déus pagans no eren més que homes divinitzats. El cristianisme, tanmateix, estava molt interessat a apropiarse dels espais i símbols del paganisme. Era una manera d'assegurar-se una major difusió del seu missatge entre els infidels. En aquesta línia ja es manifestava al segle VI sant Gregori el Gran durant les seves campanyes d'evangelització. Les seves paraules són recollides per Beda el Venerable a la seva *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*:

«Els ídols han de destruir-se, però no els llocs sagrats on aquells són custodiats. Han de purificar-se amb aigua beneïda, després que s'hi aixequin altars i s'hi installin relíquies. El culte cristià, celebrat als antics llocs sacres, familiaritzarà immediatament els neòfits amb la nova fe. Fins i tot les festes tradicionals dels déus han de mantenir-se, per exemple, transformant els antics sacrificis d'animals en un banquet, que se celebrarà el dia dedicat al màrtir al qual es dedica la nova església edificada a l'antic lloc sagrat».

L'Església també s'apropià de les sibilles. Els seus oracles foren interpretats com a proves febaents de l'arribada de Crist. La seva adopció definitiva es produí al segle XVI, quan Miquel Àngel les representà a la Capella Sixtina al costat dels profetes.

A part del corrent interpretatiu de l'evemerisme, els apologistes cristians simpatitzaren igualment amb la teoria allegòrica de Teàgenes de Regi. L'autor que més es prestà a aquesta interpretació fou Ovidi. Així, les seves *Metamorfosis* s'erigiren en allegories del vici i la virtut.

Chrétien Legonais (segle XIV), en el seu famós llibre *Ovide moralisé*, considera que en l'episodi del rapte d'Europa per Zeus hi trobem la imatge de Crist que, encarnat en el toro, condueix l'ànima humana al cel. És per això que el rapte d'Europa és una de les escenes mitològiques més representades pels artistes. El mateix passà amb Dànae, mare de Perseu, que fou vista com un símbol de la castedat, associada amb la Verge Maria.

Els primers autors cristians tampoc no dubtaren a interpretar Prometeu, un «just que sofreix pels homes», com una premonició del Crist redemptor de la humanitat. El seu patiment a la pedra del Caucas, on una àguila li cruspia el fetge, recordava el calvari de Jesucrist. A més, ambdós personatges porten fins a les últimes conseqüències la defensa de la humanitat. També hi hagué qui associà l'episodi del sacrifici d'Ifigènia a mans del seu pare Agamèmnon amb el d'Isaac a mans del seu pare Abraham. En ambdós casos, les divinitats acabaren intervenint per evitar el sacrifici.

La majoria de les interpretacions alegoricomorals de la mitologia clàssica es feren a partir del llibre *Genealogia deorum gentilium* («Genealogia dels déus pagans»), obra de l'humanista italià Giovanni Boccaccio (segle XIV). Fou un dels llibres de consulta més utilitzats entre escriptors i pintors fins ben avançat el segle XIX.

Queda clar, doncs, que la mitologia clàssica forma part de la nostra herència cultural. Encara avui és habitual qualificar de «mítics» o «mites» les grans estrelles de l'espectacle, futbolistes, atletes o alguns cuiners. Així, «mite» és sinònim d'«ídol adorat per les masses» —en aquest cas, doncs, mite i llegenda ja s'han fusionat. Tanmateix, la paraula mite també s'empra amb una càrrega negativa per alludir a una cosa fabulosa, inventada, o per desqualificar exageracions o creences «forassenyades».